

դարագլուխ կազմող, Տելհիի Պատգամաւորութեան պատմութիւնը ճշգրտօրէն ժամանակագրուած է հանգուցեալ Բրոք. Ս. Ռ. Ուիլսընի Նախկին Տարեգրութիւնը Անգլիացոց ի Պենկարա համալից գործին մէջ, հրատարակուած ի Լոնտրա՝ 1895ին: Ուստի աւելորդ է խօսքս երկարել սոյն Պատգամաւորութեան լինելութեան ի նպաստ յառաջ եկած շատ մը առաւելութեանց վրայ:

Սթիւուրը իր Պենկարայի Պատմութեան մէջ կը յայտարարէ թէ՝ Պատգամաւորութեան վերադարձէն յետոյ, Կալիֆոռնիայի բնակիչները վայելեցին այնքան ազատութիւն և ապահովութիւն որքան երբեք չէին վայելած Մոզոլ Կայսրութեան միւս հպատակները, և թէ այդ քաղաքը տարուէ տարի մեծցաւ ու զարգացաւ բարօրութեամբ, գեղեցկութեամբ և հարստութեամբ:

Ուիլսընը բազմաճիւղաւ և խորագնին դիտող ժամանակագիրը, իր Խորհրդածոյքները Հնդկաստանի Գործերուն վրայ երկին մէջ, 1782ին լոյս տեսած ի Լոնտրա, սոյն նշանաւոր Պատգամաւորութեան վրայ խօսելով՝ կ'ըսէ.

«Անգլիական Ընկերութեան վաճառականութիւնը ի Պենկալա, Աուրունգեպուրի իշխանութեան ենթակուելու շրջանէն ի վեր, օր ըստ օրէ աւելի ընդարձակուեցաւ, բայց ոչ առանց Մոզոլ կառավարական պաշտօնէից կողմէ յաճախակի յարուցուած արգելքներու, որոնցմէ դժուարաւ կրնար բոլորովին զերծ ըլլալ գաղթականութիւն մը՝ որ կը գտնուէր այսպիսի դիրքի և պայմաններու մէջ: Ուստի Ընկերութիւնը լաւ ըմբռնելով Պենկալայի մէջ և այլուր իր հաստատութեանց անստոյգ վիճակը, 1715ին, նուիրակութիւն մը դրկեց, կազմուած երկու պարոններէ, որոնց առաջինը կը կոչուէր Ճօն Սըրման իսկ երկրորդը՝ շատ նշանաւոր վաճառական մը՝ Խօջայ

Սարհադ, ասոնց նպատակը պիտի ըլլար՝ խնդրել դարման անցեալի և ապահովութիւն ապագայի հարստահարութեանց դէմ, ինչպէս նաեւ ընդարձակում մը Ընկերութեան հին և նոր ստանալիք առանձնաշնորհութեանց, և մասնաւորապէս փոքրիկ հողամասի մը շնորհումը այն ամէն տեղ ուր ան ուզէր Գործակալատուն մը հաստատել»:

Ահա ինչպիսի՝ լեզու կը բանեցնէին Անգլիացիք՝ հազիւ քառասուն տարիներ առաջ Փլասսիի երեւելի պատերազմէն, որուն յաջող վերջաւորութեամբ, անոնց բացարձակ տէր դարձան Պենկալայի: Այս նուիրակութեան ձեռքով էր որ Ընկերութիւնը ստացաւ Մեծ Զարմանք որով կ'արտօնուէր ո՛ր և է տուրքէ Մոզոլ իշխանութեան երկիրներուն մէջ իր ըրած վաճառականութեան համար, պայմանով վճարելու տարեկան տասը հազար ռուբլի Բէնքիսը կամ նուէր մը:

Պատգամաւորութեան վերադարձէն յետոյ, արձանագրութեանց մէջ այլ եւս յիշատակութիւն չկայ Խօջայ Սարհադի մասին, ու ես չկարողացայ ստուգել իր մահահուան թուականը կամ տեղը ուր վախճանեցաւ: Իր մարմինը թաղուած չէ ի Կալիֆոռնիա, Զինսուրահ, Սայտապատ, Հուկլի կամ Տաքքա, ուր Հայերը ապրեցան ու մեռան ԺԸ դարու առաջին կէսին մէջ: Ան կրնայ վերադարձած ըլլալ իր ծննդավայրը՝ Զուլա՝ ու հոն վախճանած:

Մատրասի եկեղեցւոյն մէջ կը գտնուի Սարհադի մը շիրիմը, ուր ան մեռած էր 1701ին: Գուցէ ինք ըլլայ Խօջայ Խարայէլ Սարհադի հայրը՝ զիւանագէտ Սարհադը: Պէտք է յիշատակել որ միայն երեւելի անձեր կը թաղուին Հայ եկեղեցիներու մէջ:

M. R. A. S (London)

ՄԵՐՈՒՊ Յ. ՍԵՐԵԱՆՅ

Թրգմ. Հ. Փ. Ե.

ՏԻԱՐ Մ. Յ. ՍԵԹ՝ ՊԱՏՈՒԸՆԿԱԼ ՀԱՅ ԳԻՏՆԱԿԱՆ

Տիար Մ. Յ. Սեթ, Հայ Գիտնական և հեղինակ «Պատմութիւն Հնդկահայոց» երկին, հրատարակուած 1895ին և ձօնուած Միստըր Ռ. Է. Կլատթոնի՝ Անգլիոյ «Մեծ ծերունի»ին, ընտրուեցաւ Անգամ «Թագաւորական Ասիական Ընկերութեան Մեծն Բրիտանիոյ և Իրլանտիոյ», ի գնահատում և վարձատրութիւն իր պատմական և հնագիտական հետազոտութեանց՝ անցեալ 10 տարիներու ընթացքին մէջ:

Տիար Սեթ 1897էն ի վեր յարաբերութիւն ունեցած է «Պենկալայի Թագաւորական Ասիական Ընկերութեան» ինչպէս նաեւ՝ շատ տարիներ՝ «Կալիֆոռնիայի պատմական Ընկերութեան» հետ. իր ունեցած պատմագիտական հմտութեան համար, 1895ին ընտրուեցաւ թղթակից Անգամ «Հնդկաստանի Պատմական Արձանագրութեանց Յանձնախումբ»ին. աւելի կանուխ՝ զանազան կարեւոր ու հմտակց Յիշատակագիրներ կարդաց Յանձնախումբի նստաշրջաններուն՝ ի Լահոր, Լուքնոյ, Թանկուն, Կուալիոր և Բադնա: Յիշատակագիրները հրատարակուեցան Յանձնախումբին 1925-30ի տեղեկագիրներու մէջ:

Տիար Սեթ, իրը զրարար հայերէնի համբաւաւոր գիտուն, 1895էն ի վեր Կալիֆոռնիայի Համալսարանին մէջ քննիչ կարգուած է Աշխարհարար և Գրարար հայերէնի:

Դարձեալ իր հնդկական և Արեւելեան դրամագիտութեան համար, շատ տարիներ անգամ եղած է «Հնդկաստանի Դրամագիտական Ընկերութեան» ինչպէս նաեւ «Ամերիկեան Դրամագիտական Ընկերակցութեան»:

Տիար Սեթ էր որ, մամուլին միջոցաւ, ի յայտ բերաւ ծայրայեղօրէն չափազանցուած ըլլալը Հոլուէլի Կալիֆոռնիայի «Պլաք հօլ»ի ողբերգութեան պատմութեան, և ապացոյցներ յառաջ բերաւ ժամանակակից Հայոց գրութիւններէն:

1. «Star of India» օրաթերթէն, 30 Գեկտ. 1936.

Օտար մամուլի այս արտայայտութեան՝ որ մեզի կ'աւետէ մեր բարեկամ Պրն. Մ. Յ. Սեթեանի գրական գործերու գնահատութիւնն և փառքը՝ մենք ալ կը փութանք աւեցնել մեր խորին գնահատանքը և մանաւանդ մեր անկեղծ խնդակցութիւնը ստացած պատուին համար՝ որուն իրապէս արժանի է, և մանաւանդ թէ պիտի աւելցնենք որ անմահ Թաղեաղեանի լուսաւոր դէմքին քով արժանաւոր կերպով պէտք է գետեղուի Մ. Յ. Սեթեանին ալ այն թանկագին նպաստին համար զոր փառս Հայ ազգին և Հայ մշակոյթին՝ Հնդկայոց կատարած քաղաքական և մշակութային կարեւոր դերի մասին պատմական — քննական ուսումնասիրութիւններով:

ԽՄԲ. ԲԱՋՄԱՎԵՊԻ